

Yeni Türkiye

Bu dergi Yeni Türkiye Medya Hizmetleri tarafından yayınlanmaktadır.

Yeni Türkiye

Ocak Şubat 2000
Yıl 6 Sayı 31
Fiyatı 7.500.000.- TL
2 Ayda Bir Yayınlanır

Sabibi
Murat Ocak

Genel Yayın Yönetmeni
Güler Eren

Yayın Kurulu
Levent Akkoyunlu / Coşkun Can Aktan / Beşir Atalay / B. Zakir Avşar / Ali Birinci /
M. Naci Bostancı / Zühal Cafoğlu / Emin Çarıkçı / Şenol Demiröz /
Metin Eriş / Kezban Hatemi / Y. Ziya İrbeç / Yavuz Kır /
İsmail Köksal / İlber Ortaylı / Lütfü Şehsuvaroğlu /
Mümtaz'er Türköne / Aytekin Yılmaz

Danışma Kurulu
Şakir Akça / Nabi Avcı / Kâzım Berzeg / Ahmet Rüştü Çelebi / D. Mehmet Doğan /
Burhan Erdem / Tahsin Erdinç / Abdurrahman Eren / Hüseyin Ergün /
Abdullah Gül / Uluç Gürkan / Yılmaz Karakoyunlu / Şaban Karataş /
Orhan Kavuncu / Ercüment Kuran / Enis Öksüz /
Cihan Paçacı / D. Fikri Sağlar / Oktay Sinanoğlu /
Orhan Türköz / Turan Yazgan

Yazı İşleri Müdürü
Murat Ocak

Reklâm Dağıtım ve Abone Müdürü
Elnur Ağaoğlu

Dizgi ve Baskı
Gökçen Teknik / Semih Ofset

Yayın Kodu
ISSN - 1300 - 4174

Adres
Abdullah Cevdet Sokak 33/7 - Çankaya (06680) Ankara
Tel: (312) 442 62 42 - 440 15 76 Fax: (312) 442 62 52
e-mail: ytder@tr-net.net.tr
web:www.yeniturkiye.com.tr

Abone Şartları
Yurtiçi: 6 Aylık 25.000.000.-TL, 1 Yıllık 40.000.000.-TL
Yurtdışı: 1 Yıllık 150 \$ (300 DM)
Kurum Aboneliği: 60.000.000.-TL

*Dergimizde yayımlanan yazıların bütün sorumluluğu yazarlara aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.*

Osmanlı Hukukunun Yapısı

Murat Şen*

I. Genel Olarak Osmanlı Hukukunun Yapısı ve Düalizm

686

Kuruluş tarihi kesin olarak belli olmamakla birlikte 1299 yılı başlangıç kabul edilen Osmanlı Devleti'nin, 1922 yılına kadar süren hayatında⁽¹⁾ hukukî yapı olarak neyi esas aldığı bu çalışmada ele alınacaktır. Bilinmelidir ki, Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla birlikte yeni ve orijinal bir hukuk sistemi başlamış değildir. Bu devleti kuranlar daha önce kurulmuş Türk ve İslam devletlerinden bir çok şeyin yanı sıra, o zamana kadar yürürlükte olan ve büyük oranda birlik arz eden bir hukukî yapıyı da almışlardır. Ancak Osmanlıların, almış oldukları bu hukukî mirası hiç değişikliğe uğratmadan uyguladıklarını düşünmek mümkün değildir. Altı asırlık bir süreç içinde miras alınan bu hukukî yapıda gerekli değişiklikler ve ilaveler yapılmıştır.⁽²⁾

Osmanlı Devleti, etkilendiği İslam ve Türk devletlerinde olduğu gibi, din olarak İslamiyet'i kabul etmiş; bunun tabii sonucu olarak da hukukî yapı olarak, İslam hukukunu esas almıştır.⁽³⁾ Bu, İslam dininin sadece inanç ve ibadet esaslarından oluşmayıp hukuku da içine almak üzere hayatın bütün yönlerini düzenleyen bir sistem olmasından kaynaklanmaktadır.⁽⁴⁾ Başka bir deyişle, İslamiyet'i kabul eden milletler bu kabulün bir gereği olarak İslam hukukunu da benimsemişlerdir.

Bu genel tespit, bütün araştırmacıların bu konu hakkında aynı görüşte olduğunu ortaya koymaz. Osmanlı devletinin teori ve uygulamada şer'î bir devlet olup olmadığı konusunda araştırmacılar, genelde üç grupta toplanabilir.⁽⁵⁾ Bazı yazarlara göre, Osmanlı Devleti yönetim ve yargıda şer'î hükümlerin hakim olduğu, şeriata dayalı bir devlettir. Bazıları ise, Osmanlı toplumunda gayrimüslim gruplara da tolerans gösterildiğini belirterek bunun laikliğin ta kendisi demek olduğunu ileri sürer ve Osmanlı devletini laik olarak nitelerler.⁽⁶⁾ Ö. L. Barkan'ın öncülük ettiği bir grup yazar ise, Osmanlı Devlet ve toplum hayatındaki uygulamada şer'î mevzuattan çok, dünyevi otorite tarafından konan kuralların (örfî sultanî) örf ve âdetlerin hakim olduğunu, bu nedenle Osmanlı devletine şer'î devlet demenin pek kolay olmadığını belirtir.⁽⁷⁾

Gerçekte, bir devletin hukuk sistemini, hukuki yapısını ortaya koyabilmek için öncelikle, o hukuk sisteminin esasını oluşturan hukuki mevzuatı ve bunların uygulama örnekleri olan mahkeme kararlarını incelemek gerekir. Osmanlı devletinin esas aldığı hukuki yapıyı, yani Osmanlı hukukunun yapısını tespit edebilmek için, hukuki mevzuatını oluşturan fıkıh kitapları ile kanûnnâmelere ve mahkeme kararları anlamına gelen şer'îye sicillerine bakmak gerekir.

(*) Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi.

(1) Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Üçüncü*, 2. B., İstanbul 1986, s. 243-244.

(2) M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Genişletilmiş 3. B., İstanbul 1999, s. 67; Ömer Lütfi Barkan, "Kanûn-nâme", *İA*, c. VI, İstanbul 1993, s. 185-186, 194-195; M. Fuad Köprülü, *Fıkıh*, *İA*, c. IV, İstanbul 1993, s. 614-617; Fuat Köprülü, *Oriyaçık Türk Hukukî Müesseseleri, İslam Âmmi Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmmi Hukuku Yok mudur?*, İkinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları, İstanbul 1943, s. 383; Halil İnalcık, *Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları, Siyasi İlimler ve Hukuk*, c. XIII, no:2, 1958, s. 102.

(3) 3 Kasım 1839 tarihinde neşrolunan Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'ndaki "Cumleye malum olduğu üzere Devlet-i Aliyyemizin bidayet-i zuhurundan berü ahkâm-ı celîle-i Kur'aniyye ve kavanini şer'îyyeye kemaliyle riayet olduğundan..." (*Düstur*, I, Tertip, c. I, s. 4-7) şeklindeki ifade de Osmanlı devletinde İslam hukukunun hakim olduğunu göstermektedir.

(4) Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi", *İÜİHEM*, c. XI, S. 3-4, İstanbul 1945, s. 203; Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 185; I Goldziher, *Fıkıh*, *İA*, c. IV, İstanbul 1993, s. 601.

(5) İlber Ortaylı, *Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine, Ü. Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan*, c. I, İstanbul 1982, s. 498-500.

(6) Gerçekten de Osmanlı Devleti tarihinde Roma İmparatorluğundan sonra dini toleransın en çok görüldüğü, üstelik bu durum zaman ve hükümleri kişiliğine bağlı olmaksızın kurumsallaştığı bir devlettir. Dini grupların iktisadi, adli, dini ve maliye ilişkin işleri kendilerine bırakılmış hatta ruhani liderler ve kurumlara rütbe, imtiyazlar bahşedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ortaylı, s. 498.

(7) Barkan, *Şer'îliği Meselesi*, s. 203-224.

Bu a rakları üzeri lerinin huku ve laik" olm çular, teokra ğu devreyi l ilan edilen C vam ettiğini tik devre, İt nunu'nun yı senelik süre kukunun ve Çünkü bu c rında şer'î h hukuku dışı hukuk kura tarafa şer'î yanda şer'î mahkemele lerdir. Böyl yarı teokrat tik devre d Kanunu'nur sisteminden kuk sistemi

II. Osma Şer'i ve C

A. Şer'î H Kavramla

Osır maktadır. B İcma ve Kıy vin edilmiş bunlara, şer'i adı verilir. C ifadesinin y lanılmıştır. Ş bir kişi veya kış kitaplar kümleri ifaç Hüsrev'in k him Halebi' kun uygula kuk mevzu:

Bu arada belirtmek gerekir ki, Türkiye toplumunun üzerinde kurulmuş son dönem Türk devletinin hukuki mevzuatını "teokratik, yarı teokratik ve laik" olmak üzere üç devrede inceleyen hukukçular, teokratik devre ile dini hukukun hakim olduğu devreyi kastederler ve bunun 3 Kasım 1839'da imzalanmış Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na kadar devam ettiğini belirtirler.⁽⁸⁾ Bunlara göre, yarı teokratik devre, 1839'da başlar, 1926'da Türk Medeni Kanunu'nun yürürlüğe girişine kadar devam eden 87 yıllık süreçtir. Aynı zamanda bu devre Türk hukukunun ve Türk adliyesinin düalizm devresidir. Çünkü bu devrede, Türk hukukunun bazı alanlarında şer'i hukuka aykırı kurallar konulmuş, ticaret hukuku dışındaki bazı özel hukuk alanlarında şer'i hukuk kuralları uygulanmaya devam edilmiştir. Bir tarafta şer'i hukuk, diğer tarafta laik hukuk, bir yanda şer'îye mahkemeleri diğer yanda nizamiye mahkemeleri yan yana varlıklarını sürdürme gelmişlerdir. Böylece devletin hukuki bünyesi, yarı laik yarı teokratik olduğu için bu döneme yarı teokratik devre denilmektedir.⁽⁹⁾ 1926'da İsviçre Medeni Kanunu'nun kabulü ile de, Türkiye, İslam Hukuku sisteminden büsbütün çıkarak Roma-Cermen Hukuk sistemi içine girmiştir.⁽¹⁰⁾

II. Osmanlı Hukukunun Şer'i ve Örfî Karakteri (Yönü)

A. Şer'i Hukuk ve Örfî Hukuk Kavramları

Osmanlı hukuk mevzuatı iki kısımdan oluşmaktadır. Biri, doğrudan doğruya Kur'an, Sünnet, İman ve Kıyas'a dayanan ve fıkıh kitaplarında tedvin edilmiş bulunan normlar manzumesidir ki, bunlara, şer'i hükümler, şer-i şerif veya şer'i hukuk denir. Osmanlı kanunnâmelerinde şer'i hukuk kavramının yerine, şer'i yahut şer-i şerif terimleri kullanılmıştır. Şer'i hukuk kavramı, geçerliliği için, hiçbir kısıp veya kurulun tasdikine gerek olmayan ve fıkıh kitaplarında tedvin edilmiş bulunan hukuki hükümleri ifade eder.⁽¹¹⁾ Osmanlı hukukçuları Molla Hâlebi'nin kaleme aldığı "Dürer ve Gurer" ile İbrahim Halebi'nin eseri olan "Mülteka",⁽¹²⁾ şer'i hukukun uygulandığı alanlarda Osmanlı devletinin hukuk mevzuatı olarak görülmüştür. Bunun yanı sıra,

sorulan sorulara verilen hukuki cevapların oluşturduğu fetva kitapları da aynı kategori içerisinde yer alır. Şu halde denilebilir ki, Osmanlı şer'i hukuk mevzuatı, mahkemelerin de müracaat kaynakları olan fıkıh ve fetva kitaplarından oluşmaktadır.⁽¹³⁾

Osmanlı hukuk mevzuatının diğer kısmını ise örfî hukuk mevzuatı oluşturmaktadır. Osmanlı hukukunda örfî hukuk denilince, sadece âdet hukuku değil, şer'i hükümlerin kanun tarzında tedvini de dahil olmak üzere, padişaha tanınan sınırlı yasama yetkisi çerçevesinde, uzman hukukçuların içtihad ve fetvalarına da başvuruyla ortaya konan hukuki hükümler akla gelir.⁽¹⁴⁾ Bunların kaynakları da başta örfî âdet kuralları olmak üzere İslam hukukunun asli ve çoğunlukla tali kaynaklarıdır. Örfî hukuk, şer'i hükümlere aykırı olmaz, aykırı olduğu takdirde ise muteber sayılmaz.⁽¹⁵⁾ Örfî hukukun düzenlediği idare hukuku, askeri hukuk, vergi hukuku ve toprak hukuku konularında daha ziyade mahalli örf-âdet kuralları etkili olduğundan örfî hukukun âdet hukukuyla eş anlamlı tutulduğu da olmuştur. Halbuki örfî hukuk, kaynaklarından biri de âdet hukuku olan ve padişahın sınırlı yasama yetkisini kullanma sonucu ortaya çıkan hukuki esaslardır.⁽¹⁶⁾ Osmanlı padişahlarının münferit ferman ve kanunlarıyla yapılan bu düzenlemeler zaman içinde önemli bir yekûna ulaştınca, oluş biçimine bakılarak kendi içinde bir bütün olarak değerlendirilmiş ve ayrı bir isimle anılmaya başlanmıştır.⁽¹⁷⁾

(8) Hüfzî Veldet Velidedeoğlu, *İslam Ülkelerinde Kanunlaştırma Hareketleri ve Bunun Batı Hukuk Sistemleriyle İlişkileri, Fikret Arık'a Armağanı*, Ankara 1973, s. 564-565; H. V. Velidedeoğlu, *Türk Hukuk Hayatındaki Düalizm ve Şer'i Hukuktan Laik Hukuka Geçiş, Yargıtayın 100. Yıldönümü Armağanı* İstanbul 1968, s. 705-710.

(9) Velidedeoğlu, *Düalizm*, s. 710.

(10) Velidedeoğlu, *Kanunlaştırma Hareketleri*, s. 589-590.

(11) Erol Özbilgen, *Osmanlı Hukukunun Yapısı*, İstanbul 1985, s. 43.

(12) İbrahim Halebi'nin kaleme aldığı *Mülteka l-Ehur* isimli fıkıh kitabı, 1648 ve 1687 tarihli fermanlarla Osmanlı devletinin resmi hukuk kodu olarak kabul edilmiştir. Bkz.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Esas Evrakı* 14-1540, s. 14.

(13) Halil Cın/Ahmet Akgündüz, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, c. 1, İstanbul 1990, s. 142-143.

(14) İslam hukukunun tali kaynakları kullanılarak ve örfî âdet kuralları esas alınarak, ister zamanın devlet başkanı (tulüemü) ve isterse müçtehit hukukçular tarafından ortaya konan hukuki hükümlerin tamamına âdet hukuku veya örfî hukuk denmektedir. Bkz.: Hüfzî Veldet Velidedeoğlu, "Hukukta Tarıfçılık ve Medeni Kanunla Değişme Zorunluğu", *Ankara Barosu Sayış Konferansı*, 6 Sayılı Baro Dergisi Ek, s. 7-8; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, I. Kitap, İstanbul 1990, s. 51; Cın/Akgündüz, c. 1, s. 165.

(15) Özbilgen, s. 44; Akgündüz, *Kanunnameler*, c. 1, s. 51.

(16) Akgündüz, *Kanunnameler*, c. 1, s. 53-54.

(17) Barkan, *Kanun-nâme*, s. 186.

Buna göre, klasik fıkıh kitapları içinde yer alan ve geçmiş dönemlerde devletin müdahalesinden bağımsız olarak oluşan hukuka şer'î hukuk, padişahların emir ve fermanlarıyla oluşan hukuka da örfî hukuk adı verilmiştir.⁽¹⁸⁾ İşte Osmanlı hukuku esas itibarıyla şer'î hukuk ile bu hukukun yanında zaman içerisinde oluşan örfî hukuktan ibaret olmaktadır.⁽¹⁹⁾

Şer'î-örfî hukuk ayırımının Tevkii Abdurrahman Paşa Kanûnnâmesi'nde⁽²⁰⁾ şu ifadelerle yapıldığı görülmektedir: "...Sadrazam olanlar, daima masalih-i ibadullahi ile meşgul olup ahkam-ı şer'i şer'î icra etmekle memurdurlar. ...Divan edüp mesalih-i ibadullahi şer' ve kanun üzere görürler. Ve fasl-ı niza ve kat-ı husumet buyururlar. Ve talep eden müddeilere şer'i şerif ve kanun üzere ahkam-ı şerife verirler".⁽²¹⁾

B. Şer'î ve Örfî Hukukun Özellikleri

1. Şer'î Hukukun Özellikleri

Şer'î hukukun özellikleri fıkıhın özellikleri demektir. Fıkıhın özelliklerinden en önemlisine burada değinmek gerekir. Şer'î Osmanlı hukuku, meseleci (olaysal, kazuistik) yöntemi benimsemiştir. Bu açıdan genelde, modern anlamdaki soyut kanun maddelerinden daha çok meselelere göre çözüm üretilmiştir. Bu nedenle de şer'î hukuku "kanun hukuku" olmaktan ziyade "mesele hukuku" niteliğinde görenler vardır.⁽²²⁾ Başka bir deyişle, şer'î hukukun kazuistik olmasına rağmen, bu hukuka karşı olmayan ve onun devlet başkanına verdiği bazı hükmi yetkilere dayanan örfî hukuk ise, genellemelere giden kategorik ve normatif bir yapıya sahiptir.⁽²³⁾

Şer'î hukuk sorunları en az formalite ile çözümlenmeyi amaç edinmiştir. Dolayısıyla, şer'î hukukun etkin olduğu yargılama hukukunda, kadıların, az formalite ile çabuk ve kesin olarak adaleti gerçekleştirme çabası söz konusudur. 1850'de bile Ubicini'ye göre "Türk mahkemelerinde usulün aşığı yukan tamamen yok oluşu, bugün dahi medeni davaların karara bağlanmasında görülen çabukluk, genellikle Osmanlılardaki durumla zıtlık arz eder. Mahkemelerdeki çabukluk ve sadelik kadar hızlı yürüyen hiçbir şey yoktur orada".⁽²⁴⁾

2. Örfî Hukukun Özellikleri

a. Genel Olarak

Örfî hukuk düzenlemeleri yapma yani kanun koyma sadece Osmanlılara özgü bir uygulama değildir. Osmanlıların dışında Türk-Moğol siyasi ve idari geleneklerinin hakim olduğu Irak, İran ve Hindistan'daki İslam devletlerinde de benzer uygulamalara rastlanmaktadır. Cengiz Yasası, Timur Tüzükatı, Uzun Hasan ve Alaüddeve Bey kanunları buna örnektir.⁽²⁵⁾

Tarihi kaynaklarda örfî hukuk terimine ilk defa Fatih döneminde rastlanmaktadır. Bu dönemin tarihçisi Tursun Bey, şer'î hukukun yanı sıra örfî hukukun varlığından da söz etmektedir.⁽²⁶⁾ Muhtemelen Osmanlılarda örfî hukuku doğuran sebepler diğer İslam devletlerinde de şekil ve muhtevaları farklı bile olsa benzer düzenlemeleri gerekli kılmıştır. Tursun Bey, örfî hukuku "yani bu tedbir ol mertebe olmazsa belki mücerret tavr-ı ahl üzere nizâm-ı âlem-i zâbir için mesela tavr-ı Cengiz Han gibi olursa sebebine izafe ederler siyaset-i sultanî ve yasâğ-ı pâdişâhî derler ki örfümüzce (urefamızca) ona örf derler." şeklinde açıklamaktadır.⁽²⁷⁾ Sözü edilen anlamda örfî hukuk, şer'î hukukun yanı sıra padişahın irade ve fermanlarıyla oluşan hukuktur.⁽²⁸⁾ Buna "örfî padişâhî", "örfî

(18) Halil Cin, *Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Arızilerinin Miras Yoluyla İhtikali*, Ankara 1979, s. 2-3; İnalçık, *Örfî-Sultanî Hukuk*, s. 103.

(19) Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 67-68; Barkan, *Kanun-nâme*, s. 185-186; Köprülü, *Fıkıh*, s. 617.

(20) *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanûnnâmesi*, 1087'de Sadrazam Mustafa Paşa'nın emriyle zamanın nişancı olan Abdurrahman Paşa tarafından kaleme alınmış bir teşkilat kanûnnâmesidir ve Osmanlı devlet teşkilatına ait bütün kanun hükümlerini tek mecmua halinde tedvin etmiştir. Bkz.: Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 90.

(21) "Tevkii Abdurrahman Paşa Kanûnnâmesi," *Millî Telticbular Mecmuası*, c. 1, s. 499-500.

(22) Osmanlı hukuku ile İngiliz hukuku arasında iç bünye bakımından en küçük bir ilişki olmadığı halde, hukukun dış görünüşü, yeni kazuist formu bakımından mevcut olan bu benzerlik dikkat çekicidir. Bkz.: Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat," *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 17.

(23) Özbilgen, s. 75-76, 97.

(24) M. A. Ubicini, *Türkiye 1850*, c. I, Tercüman 1001 Temel Eser. "VI. Mektup. Adli Yönetim Hakkında", s. 165.

(25) Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 79-81; Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 69.

(26) M. Akif Aydın, "Osmanlı Hukuku", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994, s. 378.

(27) Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, Hazırdayan Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 12; Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973, s. 168-169; Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 64.

(28) İnalçık, *Örfî-Sultanî Hukuk*, s. 103; Engin Akarlı, *Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Hukuk Anlayışı, Çağdaş Kültürün Oluşumu*, İstanbul 1986, s. 25.

minif-i sultâ
sözleri, Osman
layan gerekli
göstermekte

b. Örf

Örfî

lıdır. Şer'î hu
rına ve bu
naklara day
yanır. Örfî l
nunlarla teş
kun oluşu
değildir. Ay
sinde dört l
tin bir müd
iken; örfî h
oluşmakta
dır.

Osmanlı
ra bir de ör
kunun teş
içinde bul
yakın ilişki
lunduğu n
şartlara uy
rekli kılın
haraç, cizy
karşılaman
vergilerin
Keza taru
ortaya çık
lanmasını
biçimde k
bir tarzda
yı bozmay
runluluğu
yılmış bul
zaman zo
ni, devlet
lerde par
yaç bulur
ağrılık ka
ca uygun
muştır.⁽²²⁾

İs
tarafında
rında der

"Şer'i sultanı" de denmektedir.⁽³²⁾ Tursun Bey'in eserleri Osmanlı'nın şeriat ve örfü birbirini tamamlayan gereklilikler, düzenlemeler olarak gördüğünü göstermektedir.⁽³³⁾

b. Örfî Hukukun Doğuşu

Örfî hukukun oluşumu, şer'î hukuktan farklıdır. Şer'î hukuk, İslam hukukunun ana kaynaklarına ve bu arada müçtehit hukukçuların bu kaynaklara dayanarak yapmış oldukları içtihatlarla dayanır. Örfî hukuk ise padişahların koydukları kanunlarla teşekkül etmiştir.⁽³⁴⁾ Bu açıdan örfî hukukun oluşumunda hukukçuların ilmi içtihatları etkili değildir. Ayrıca şer'î hukukun oluşma süreci içerisinde dört halife dönemi dışında bırakılırsa devletin bir müdahalesi veya katkısı söz konusu değildir. Örfî hukuk devletin müdahale ve katkısıyla oluşmakta ve bu yönüyle de farklılık göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nde şer'î hukukun yanı sıra bir de örfî hukukun ortaya çıkışının, İslam hukukunun teşekkül biçimiyle ve Osmanlı devletinin içinde bulunduğu siyasi, idari ve hukuki şartlarla yakın ilişkisi vardır. Osmanlı devletinin içinde bulunduğu mali, askeri ve idari şartlar devletin bu şartlara uygun hukuki düzenlemeler yapmasını gerekli kılmıştır. Tekâlif-i şer'îye denilen zekat, öşür, haraç, cizye gibi şer'î vergilerin devletin giderlerini karşılamaması üzerine çeşitli isimler altında örfî vergilerin (tekâlif-i örfîye) konması buna örnektir. Keza tarım arazilerinin güçlü toprak sahiplerinin ortaya çıkmasına yol açacak şekilde tek elde toplanmasını veya vergilerinin tahsilini güçlendirecek biçimde küçük parçalara bölünmesini önleyecek bir tarzda çiftçilere dağıtılması ve arazinin bu yapıyı bozmayacak hukuki esaslarla düzenlenmesi zorunluluğunu doğurmuştur. Geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunan devlette sükun ve asayişin zaman zaman zorlukla sağlanması ağır bir ceza politikasını, devletin mali darlık içinde bulunduğu dönemlerde para cezalarının, donanmada kürekçiye ihtiyaç bulunduğu dönemlerde de kürek cezalarının ağırlik kazanmasını gerekli kılmış, devlet de ihtiyaçta uygun bu düzenlemeleri yapmaktan geri kalmamıştır.⁽³⁵⁾

İslam hukukunun özellikle Kitap ve Sünnet tarafından ayrıntılı olarak düzenlenmemiş alanlarında devlet başkanına belirli bir takdir hakkını ta-

nımış olması Osmanlı padişahlarının uzun asırlar boyunca özellikle idare hukuku, ceza hukuku ve mali hukuk alanında yaptıkları düzenlemelere müsait bir zemin hazırlamıştır. Bilindiği gibi, had ve kısas suçlarının aksine ta'zir suçları denen çok geniş bir suç kategorisinin düzenlenmesi İslam hukukunca devlet başkanına bırakılmıştır. Hangi fiillerin suç sayılacağı ve ne gibi cezalara çarptırılacağı belirli esaslar çerçevesinde devlet başkanı tarafından tespit edilir. Keza şer'î vergiler dışında yeni vergilerin konulmasında da devlet başkanının takdir yetkisi vardır. İşte Osmanlı padişahları her iki alanda kendilerine tanınan yetkiyi düzenli bir biçimde kullanmışlardır.⁽³⁶⁾ Osmanlı kanunnâmelerinin önemli bir bölümünün cezai ve mali düzenlemelere ayrılmış olması da bunu göstermektedir. Bunlar, padişahların irade ve fermanlarıyla oluşum şekilleri göz önüne alınarak örfî hukuk içinde değerlendirilmiştir.⁽³⁷⁾ Görüldüğü üzere şer'î hukuk, daha çok özel hukuk alanında ayrıntılı düzenlemeler yapmış, devlet hukuku, kamu ve toprak hukuku gibi alanlarda ise esaslî ve detaylı kurallar getirmemiştir.⁽³⁸⁾ Bu noktada, şer'î hukukun devlet başkanına tanıdığı geniş takdir ve düzenleme yetkisinden yararlanmış; devlet idaresi, toprak rejimi, ta'zir suç ve cezaları gibi sorunları çözmek için hükümlerlik hakına sahip bulunan padişaha, ülke şartlarını dikkate alarak, şer'î hukuka aykırı olmayan kuralları koyma yetkisi tanınmıştır.⁽³⁹⁾

Örfî hukuk, bir anda değil, uzun bir süreç içinde ihtiyaca göre yavaş yavaş oluşmuştur. Bu oluşum sırasında özellikle arazi ve vergi hukuku alanlarında mevcut örf ve âdetler ve mahalli şartlar göz önüne alınarak bütün ülkeye şamil tek bir kanun yerine, her bölgenin şartlarına uygun liva (sancak) kanunları hazırlanmış ve bu kanunlar o bölgenin tahrir defterlerinin başına kaydedilmiştir.⁽⁴⁰⁾ Ayrıca zaman içerisinde oluşan bu esaslar çeşitli padişahlar döneminde genel kanunlar halinde bir araya getirilmiştir. Bu şekilde tedvin edilmiş kanunnâme neşreden ilk İslam hükümdarının Fatih olduğu söylenmektedir.⁽⁴¹⁾ Öte yandan belirli konulardaki hu-

(32) Heyd, *Criminal Law*, s. 168-169.

(33) Akarlı, s. 25.

(34) Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 192.

(35) Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 72.

(36) Kopruçu, *Fıkah*, s. 617.

(37) Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 192; Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 73.

(38) Barkan, *Şer'îliği Mes'elesi*, s. 204.

(39) Barkan, *Şer'îliği Mes'elesi*, s. 205-206.

(40) Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 193.

(41) Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 69.

kuki esaslar, Tevkii Abdurrahman Paşa, Sofyalı Ali Çavuş, Ayni Ali Efendi, Hezarfen Hüseyin Efendi gibi devlet ve hukuk adamları tarafından çeşitli isimler altında özel tedvinlere de konu olmuştur.⁽⁴⁰⁾ Gerek resmî ve gerekse özel tedvinler şeklinde ortaya çıkan bu kanûnnâmelerin Osmanlı hukukunun düzenli uygulanmasında önemli bir rolü vardır.⁽⁴¹⁾ Özel tedvinlerin mevcudiyeti ve Osmanlı hukukunun işleyişinde müsbet bir rol oynaması ilk bakışta yadigarlanabilirse de bunların belli bir konuda çeşitli şekiller altında resmen isdar edilen kanunları bir araya topladığı göz önüne alınırsa, resmî nüshalardan çok farklı olmadığı ve kadınlara önemli uygulama kolaylıkları sağladığı kabul edilir. Esasen, şer'î hukuk sahasında da başvurulacak resmî bir kaynak mevcut değildir. Kadılar hükümlerini Hanefî mezhebindeki muteber kitaplara dayanarak vermektedirler.⁽⁴²⁾ Bu noktada şer'î hukuk ile örfî hukuk arasında bir paralelliğin bulunduğu söylenebilir. Ancak kanûnnâmelerin tamamen veya büyük çoğunlukla özel çalışmaların mahsulü olduğunu söylemek de mümkün değildir. Fatih, II. Bayezid, Yavuz ve Kanunî dönemlerinde resmen kanûnnâmeler tedvin edildiği bilinmektedir. II. Bayezid ve Kanunî dönemi kanûnnâmelerinin resmî nüshaları günümüze kadar da gelmiştir.⁽⁴³⁾

Padişahlar tarafından kanun koymaya ve bunların genel kanûnnâmeler halinde toplanmasına neden ihtiyaç duyulduğuna gelince, bu konudaki esas sebebin, ehl-i örf.⁽⁴⁴⁾ denilen askeri ve idari yetkililerin keyfî cezalar vermesi, dilediği gibi vergi koyması ve para cezası (cerime) toplamasına ve benzeri davranışlara engel olma, yani kanun hakimiyetini sağlama ihtiyacı olduğu söylenebilir. Bir kanûnnâme nüshasının haşiyesinde kanûnnâmelerin hedefinin halkı idarecilerin zulmünden kurtarmak olduğunun belirtilmesi dikkat çekicidir.⁽⁴⁵⁾ Çeşitli kanûnnâme metinlerinde de kadıların ve ehl-i örfün kanuna aykırı iş yapmalarını konusu ısrarla emredilmektedir.⁽⁴⁶⁾ Ayrıca kanun hakimiyetinin sağlanması için bunların halka duyurulmasına da özen gösterilmiş ve kanûnnâmelerin bir suretinin belirli bir fiyat karşılığında halka intikal ettirilmesi imkanı getirilmiştir.⁽⁴⁷⁾

Osmanlı devletinde örfî hukukun temsilcileri (ehl-i örf) daima yürütme ve yargı alanında dilediği gibi hareket etme, özellikle asayişî sağlamak için suçlu saydığı kişilere ağır örfî cezalar verme

arzusunda olmuştur. Buna karşılık şer'î hukukun temsilcileri (ehl-i şer') de ehl-i örfün icraatını hukuk çizgisine çekmek istemiştir. Şöyle ki, ehl-i örf suçluluğu kadı tarafından sabit olmadıkça hiçbir kimseyi cezalandıramayacağı için, istedikleri hücceti vermeleri için kadınlara baskı yapmışlar, onlar da güçleri yettiği sürece buna direnmişlerdir.⁽⁴⁸⁾

c. Örfî Hukukun Kapsamı (Örfî Hukukun Sınırları)

Şer'î hukuka dokunmamak, ona aykırı olmamak şartıyla Osmanlı padişahının yasama yetkisi vardır. Padişahın, bu yetkisine dayanarak koyduğu hukuka "örfî hukuk"⁽⁴⁹⁾ adı verilmiştir. Örfî hukuk denildiğinde, salt bir örf ve âdet hukuku anlaşılmalıdır. Gerçi örfî hukuk normları konularken en azından hukukun belli alanları bakımından yerleşmiş örf ve adetlerin, hukukî teamüllerin dikkate alındığı olmuştur. Osmanlılar fethettikleri ülkelerin hukukî yapılarını birden bire değiştirip yerleşik halkı tamamen yabancı oldukları bir hukuk sistemiyle baş başa bırakmak yerine, mevcut hukukî örf ve adetleri belli süre içinde yürürlükte bırakıp zaman içerisinde Osmanlı hukukuyla bütünleştirmeyi hukuk realitesi açısından daha elverişli görmüşlerdir.⁽⁵⁰⁾ Ancak bütün bu hukukî esasları mahkemelerde mecburen uygulanan normlar haline getiren,

(39) Hezarfen Hüseyin Efendi'nin 1675 tarihlerine doğru meydana getirdiği "Telhîsü'l-Beyân fî Kavânin-i Âli-i Osmân" isimli tedvinini ile Aynî Ali Efendi'nin 1609 tarihinde kaleme aldığı "Kavânin-i Âli-i Osmân Der Hulâsâ-i Mezâmîn-i Defter-i Divân" isimli risalesi bu konuda verilebilecek ilginç örneklerdendir. Bkz.: Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 187.

(40) Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 187-188; Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 100-101.

(41) Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 69.

(42) Uriel Heyd, *Criminal Law*, s. 172-174; Uriel Heyd, "Eski Osmanlı Hukukunda Kanun ve Şeriat", trc.: Selahattin Eroğlu, *AÜİFD*, c. XXVI, s. 636; Halil İnalcık, "Mahkeme", *IA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 5.

(43) Osmanlı hukukunda kadı, müftü, müderris gibi şer'î hukukun temsilcilerine ehl-i şer'; hukukî kararları uygulayan idarecilere ise ehl-i örf denilmektedir. Bkz.: Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 87.

(44) Heyd, "Kanun ve Şeriat", s. 635.

(45) Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraat Ekonomisinin Hukukî ve Mali Esasları, Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 114, m. 17, s. 117, m. 13.

(46) Heyd, "Kanun ve Şeriat", s. 635.

(47) Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 76.

(48) Örf deyiminin bugünkü "geleneğe-görenek hukuku" anlamında kullandığımız sözcüklerle doğrudan bir ilgisi yoktur; geleneği Osmanlılar daha çok âdet kelimesiyle belirtmişlerdir. Örf, padişahın şeriat dışı alanda aklına dayanarak İslam yarına koyduğu kurallar anlamına gelirdi. Bazen belli bölgelerde eski "âdetleri" padişah örfî yetkisine dayanarak hukukî kuralları ilan edebilirdi ki, bu biçimde bugünkü örf sözcüğü, eskiden beri yaşayan kuralların hukukça tanınması anlamına gelmiştir. Coşkun Uçok/Ahmet Mumcu/Gülnehal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, 8 B., Ankara 1996, s. 186.

(49) Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 19; İnalcık, *Örfî-Sultanî Hukuk*, s. 103.

rilen alanları belirtmek gerekir. Bunlardan ilki, *caiz olan konularda nizam-ı âlem için kural koymasdır*. İslam hukukuna göre, "*caizde ülül-emrin hakk-ı tasarrufu vardır; Şeriatin menetmediği şeyleri men edebilir*".⁽⁶³⁾ Devlet başkanının caiz olan yani yapılması veya yapılmaması serbest olan hukuki meselelerde emretme veya yasaklama şeklinde kanun koyma yetkisi vardır. Osmanlı hukukunda sultanların bu yetkilerini yasakname⁽⁶⁴⁾ adıyla hukuki düzenlemeler meydana getirerek kullandıkları görülmektedir. Yasaknameler, devlete ait madenler, tuzlalar, para basımı, gümrükler, sabun, hububat gibi ihtiyaç maddeleriyle ilgili nizamlar ve hazineye ait gelirlerin tahsili gibi kamu yararına göre düzenlenmesi devlet başkanına bırakılan konularda kamuya yararlı emir ve yasakları ihtiva etmektedir.⁽⁶⁵⁾ Osmanlı hukukçuları, birden fazla evlenmenin şarta bağlanmasını ve küçüklerin velileri tarafından evlendirilmesinin yasaklanmasını da bu yetkiye dayandırmaktadırlar. Devlet başkanının kanun koyabileceği ikinci alan *devlete karşı işlenen suçlarla ta'zir suç ve cezalarının tesbit edilmesidir*. Fatih, II. Bayezid, I. Selim ve I. Süleyman'a ait Umumi Osmanlı kanunnâmelerinin birinci babını oluşturan cezai hükümler, hususi kanunnâmelerdeki münferid ve istisnai ceza hükümleri bu yetki kullanılarak tesbit olunmuştur.⁽⁶⁶⁾ Yine devlet başkanı, *kamu hizmetlerinin yürütülmesi için idari, adli, mali ve askeri düzenlemeler yapabilir*. Devletin yapısı ile ilgili idari düzenlemeler; davaların belirli zaman aşımı sürelerinin geçmesinden sonra dinlenmeyeceği veya mahkemelerin alt-üst şeklinde bir tasnife tabi tutulması gibi adli düzenlemeler; ordunun techizi, eğitim hizmetlerinin yürütülmesi ve sosyal güvenlik kurumlarının ihyası amacıyla tahsil olunan gümrük, cizye gibi şer'î vergilerle bazı örfî vergilerin tanzimi türünden olan mali düzenlemeler; kapıkulu ve eyalet askerleri gibi askeri düzenlemeler hep bu kapsam dahilinde yapılmaktadır.⁽⁶⁷⁾ Devlet başkanının bu tür tasarrufları maslahat şartına bağlıdır. Mecelle m. 58, bu hususu "Rayye yani teb'a üzerine tasarruf, maslahata menuttur" şeklinde formüle etmiştir. Buradaki tasarruf sözcüğü, kamu hizmetlerini yürüten idari, adli ve askeri şahısların her çeşit hukuki tasarruflarını kapsamaktadır.⁽⁶⁸⁾ Son olarak ise, devlet başkanı *miri arazi ve timâr nizamı ile ilgili kurallar koyabilir*. İslam hukukunda devlet başkanına tanınan yasama yetkilerinden biri de, savaş yoluyla fethedilen top-

rakların hukuki rejimini ve tasarruf şeklini belirlemesidir. Devlet başkanının bu çeşit araziler üzerinde seçinlik hakkı vardır. Devlet başkanı bu arazileri devlet arazisi, yani miri arazi ilan edebilir ve tasarruf şeklini de kamu yararına göre dilediği gibi tanzim edebilir.⁽⁶⁹⁾

d. Kanunnâmelerin Hazırlanma Prosedürü

Belirtmek gerekir ki, kanunnâmeler ya meseleci ya da soyut sistemde kaleme alınmıştır. Meseleci sistemde (ki buna fetva sistemi de denir), önce, konulmak istenen kurala ilişkin olay (mesele) tertip edilir, sonra sorunun cevabı verilerek istenilen kural konulur. Soyut sistemde ise modern anlamda kanun tekniği kullanılmıştır. Bu teknik özellikle, cezai hükümlerde görülmektedir.⁽⁷⁰⁾ Örneğin, "Eğer bir kimesne zina eder görülse, şer'an üzerine sabit olsa, lakin ala vech-iş-şer recm kılmalu olmasa, eğer evlü olub bay olup bin akçe ve dahi ziyadeye malik olsa, dört yüz akçe cerime alın; mutavassıt'ul-hal olsa veya fakir olsa, elli akçe alına."⁽⁷¹⁾

Kanunnâmeler genel veya özel olmak üzere iki türdür. *Genel kanunnâmeler*,⁽⁷²⁾ nişancı tarafından padişahın fermanı üzere hazırlanır, divan-ı hümayun'da mütalaa edilir, sadrazam da bizzat müzakere ve tashihiye katılır, padişaha arz edilir, ve tasdik edilince de bütün reayayı bağlar hale gelir.⁽⁷³⁾ Görüldüğü üzere, uzmanları tarafından hazırlanan kanun teklifleri ancak padişahın huzurunda okunduktan ve onayını aldıktan sonra, kanun hükmünü alabilmektedir.⁽⁷⁴⁾ *Hususi Kanunnâmelerin* hazırlanışında ise bazı farklılıklar vardır. Bu tarz kanunların çoğunluğunu teşkil eden sancak kanun-

(63) Barkan, *Şer'îliği Meselesi*, s. 205-206, dn. 1.

(64) Tarihçi Tursun Bey'in tarifine göre, "sultanın kendi yasama yetkisine dayanarak memleket nizamı için koyduğu kanunlar" demek olan örf ile yasağ-ı padişahi eş anlamlıdır. Bkz.: Robert Anhegger / Halil İnalcık, *Kanunnâme-i Sultanî Bir Müceb-i Örf-i Osmanî*, Ankara 1956, s. XV-XVII.

(65) Anhegger/İnalcık, s. XVI-XVII.

(66) Cin/Akgündüz, c. I, s. 195.

(67) Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. I, s. 76.

(68) Ali Haydar, c. I, 128-129.

(69) Cin/Akgündüz, c. I, s. 196; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. I, s. 77.

(70) Veldet, *Tanzimat*, s. 25.

(71) Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. IV, s. 296.

(72) Fatih'in teşkilat ve Kanun-ı Osmanî olmak üzere iki, II. Bayezid, Yavuz, Kanuni ve III. Ahmed'in birer genel kanunnâmesi vardır.

(73) Barkan, *Kanun-nâme*, s. 192; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. I, s. 83.

(74) Nezet Çağatay, *İslam Hukukunun Ana Hatları ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları, Bellek*, c. 51, s. 200, Ankara 1987, s. 631; Barkan, *Teşriî Sıfat ve Sultânî bîyetler*, s. 714.

nâmelerinin aslı, Kanun-ı Osmani denilen genel kanûnnâmelerdir. İlgili bölgenin tahririni yapan defter eminleri ve vilayet katipleri, tahrir işlemini bitirdikten sonra, mufassal defterin başına o sancaktaki hususi örf ve adet kurallarını, şer'î ve örfî vergilerin oran ve miktarlarını da dikkate alarak, Kanun-ı Osmani'yi o bölgeye adapte etmişlerdir. Pek çok kanûnnâmenin başındaki "ber mucceb-i Kanun-ı Osmani" ifadesi de bunun yeni vaz'edilmediğini, Kanun-ı Osmani'nin o yerin sosyal ve iktisadi şartlarına uydurulduğunu belirtmektedir. Bu tür sancak kanûnnâmeleri de mufassal defterin başına kaydedilmiştir. Sadrazamın arzı sonucu padişah tarafından tasdik edilmiş ve nişancı da tuğrayı çekmiştir. Böylelikle defterin muhtevası ve kanûnnâme kesinleşmiştir.⁽⁷⁵⁾ *Ferman, berat ve yasaknâme* şeklindeki kanun benzerlerinin hazırlanışı da aynı şekildedir. Ferman-kanunlar, çok defa yalnız bir zümreyi ilgilendiren bir nevi idari emirler mahiyetindedir.⁽⁷⁶⁾

e. Örfî Hukukun Şer'î Hukuka Uygunluğu

Örfî hukukun yazılı kaynağı olan kanûnnâmelerde dikkati çeken önemli bir husus, bunların geleneksel hukuka geniş bir uygulama alanı tanımış olmasına rağmen, bu uygulamanın ancak şer'î bir hukuk kuralı bulunmayan durumlarda mümkün olabilmesi halidir. Şer'î hukuk, kendisine karşı bir geleneğin bir örfî hukukun oluşumuna izin vermez.⁽⁷⁷⁾ Örfî hukuk, şer'î esasların dışına çıkamayacağı için,⁽⁷⁸⁾ şer'î hukukun dışında bir hukuk düzeni olarak kabul edilmez.⁽⁷⁹⁾ Ancak, örfî hukukun yazılı kaynağı olan ve idari-hukuki mevzuatın önemli bir kısmını teşkil eden kanûnnâmelerin, şer'î hukukun dışında, laik bir anlayış ve yaklaşım sonucunda vaz'edildiğini kabul edenler de vardır.⁽⁸⁰⁾

Osmanlı padişahlarının, şer'î hukukun ayrıntılı olarak düzenlemiş bulunduğu alanlarda kanun koymamaya, diğer alanlarda kanun koyarken de bu hukukun genel prensiplerine ters düşmemeye özen gösterdikleri görülmektedir. İlk örfî vergi olan Pazar vergisinin (bâc) konması sırasında Osman Gazi'nin Allah'ın emri değil diye böyle bir vergiye karşı çıktığı, ancak şer'î esaslara aykırı olmadığını anladıktan sonra bunu kabul ettiğini tarihi kaynaklar belirtmektedir.⁽⁸¹⁾

Osmanlı devletinde örfî hukukun hükümleri tedvin edilirken, devletin hakim hukuk nizamı

olan İslam hukuku ile çatışmamasına özen gösterilmiştir. Hatta bazı kanûnnâmelerin başında "kanûnnâme-i sultanîdir ki, şer-i şerife muvafakati mukarrer olup hâlâ muteber olan kavanin ve mesaildir"⁽⁸²⁾ gibi ifadeler yer almıştır. Çoğu ferman ve hükümlerde yer alan "şer ve kanun" üzere görülmesi emri de, Osmanlı devletinde şer'î ve örfî hukukun birbiriyle çatışan değil, birbirini tamamlayan iki hukuk mevzuatı olarak kabul edildiğini göstermektedir. İlke olarak Osmanlı devletinde her türlü hukuki olgu, şer'î hukuk ile çatışırsa, şeriat hükümlerine uyulması esastır.⁽⁸³⁾ 1546 tarihli bir fermanla yer alan "şer-i kavime muhalif ve kanun-ı kadime muğayir kimesneye iş etdirmeyesin" ifadesi de çoğu fermanlarda görülen bir ibaredir.⁽⁸⁴⁾

Osmanlı hukukundaki kullanılışıyla, örfî hukuk tabiri, padişah tarafından tedvin sonucu ortaya çıkan hukuki düzenlemeleri ifade eder. Örfî hukuk adı verilen bu düzenlemelere "kanun"⁽⁸⁵⁾ adının verilmesi, 13. asırdan önceki tarihlere rastlar.⁽⁸⁶⁾ Bununla eş anlama gelmek üzere, "örf", "yasa", "yasak", "kanûnnâme", "yasakname", "siyaset", "kavânin-i siyaset", siyaset-i şer'îye ifadeleri kullanılmıştır.⁽⁸⁷⁾

Bilindiği gibi, bir devlette yetkili makam (örneğin, millet meclisi, padişah, kral, imparator, diktatör) tarafından bütün millet için geçerli olmak üzere konulan ve bütün fertlerin uymakla yükümlü bulunduğu müeyyideli kurallara kanun adı verilir.⁽⁸⁸⁾ Şer'î hukukun yanında, idari, mali, cezai, çeşitli hukuk alanlarına ait olmak üzere, zamanla pa-

(75) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 218 vd.; *Tevkîl Abdurrahman Paşa Kanûnnâmesi*, s. 515-516.

(76) İnalçık, *Örf- Sultanî Hukuk*, s. 124.

(77) Velidedeoğlu, *Değişme Zorunluğu*, s. 8.

(78) Özbilgen, s. 44-45.

(79) Ciri/Akgündüz, c. 1, s. 143-144, 163-165.

(80) Örneğin, Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 186; Heyd, *Criminal Law*, s. 5 vd.

(81) Aşıkpaşazade Tarihi, Ali Bey nesri, İstanbul 1332, s. 19-20; İnalçık, *Örf- Sultanî Hukuk*, s. 107; Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 65; Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 73.

(82) Serkiz Karakoç, *Kanun-ı Cedid, Külliyyât-ı Kavânin, Dosya 1*, Belge no: 6092, s. 1; Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 65.

(83) Özbilgen, s. 63.

(84) Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 66.

(85) Sözlükte, usul, nizam, kural anlamına gelen kanun, şeriat kurallarının yanında devlet başkanının örf prensibinden yararlanarak oluşturduğu emirnamelere verilen isimdir (Cl. Huart, *Kanun*, I, c. VI, İstanbul 1993, s. 167-168).

(86) Muhammed Faruk en-Nebhan, *İslam Anayasası ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, trc.: Servet Armağan, İstanbul 1980, s. 367; Ciri/Akgündüz, c. 1, s. 192.

(87) Ömer Lütfi Barkan, *Kanûn-nâme*, I, c. VI, İstanbul 1993, s. 185; Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 78; Köprülü, *Fıkıh*, s. 614-615.

(88) Hüfz Veldet, *Tanzimat*, s. 5-6.

dışahların emir ve fermanları ile vaz'edilmiş olan kanun ve nizamları, aynen veya özet olarak bir araya toplamak suretiyle tertip edilen mecmualara veya bu kanunlardan belirli bir zümre veya sahaya ait olanlardan birine de kanûnnâme adı verilir.⁽⁸⁹⁾ Bu açıdan kanûnnâmeler, halk tarafından eskiden beri uygulana gelmekte olan yani zaten organik bir şekilde kendiliğinden doğmuş bulunan hukukun derlenip bir araya getirilmesinden ve padişahlarca da tamamlanıp, yürürlüğünün bir fermanla onaylanmasından meydana gelmiş derlemelerdir. Örfî denilen bu hukukun eskiden beri sürüp gelen bir uygulama sonucunda oluştuğunu gösteren çok güzel bir örnek vardır. Bu örnek Kanuni Sultan Süleyman'ın Kanûnnâmesindedir: "Örûde yani mera yerlerinde tayin-i hudut yoktur. Kadimden ne yerde davar yürüye gelmiş ise ol mahallerde yürür. Kadim 40-50 yıla denilmez. Kadim oldur ki anın evvelin kimesne bilmeye". Bu kural otlak ve yaylak konusunda eski geleneğe dayalı hukukun nasıl doğduğunu ortaya koymaktadır. Örfî hukukta, organik bir şekilde meydana gelip, zaman zaman derlenerek kanûnnâmeler içinde toplanmış bir gelenek hukuku sistemi de bulunmaktadır.⁽⁹⁰⁾ Bu gelenek hukuku, yalnız halk geleneklerine özgü kalmamış, mahkeme içtihatlarını ve fetvaları da kapsamıştır. Kanûnnâmelerde eskiden verilmiş fetvaların türlü örneklerine rastlanır. Böylece bu kanûnnâmelerde, şer'î hukukun uygulanması ve yorumu ile geleneksel hukuku yanyana, elele, hatta kimi zaman içiçe ve kaynaşmış olarak görülmektedir.⁽⁹¹⁾

Osmanlı Kanûnnâmelerinin şer'î hukuka aykırı olup olmadığını tespit için örnek olarak bazılarıncı incelemekte yarar vardır. Osmanlı devletinde tedvin edilmiş olan kanûnnâmelerin en önemlileri, Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman'a ait kanûnnâmelerdir. Daha ziyade idari bir niteliğe sahip olan Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi (Kanûnnâme-i Âl-i Osman), münhasıran Fatih tarafından konulmuş olan kuralları ihtiva etmeyip, eskiden beri mevcut hükümleri derleyip toparlamaktadır. Üç bap üzerine tanzim edilen kanûnnâme, devletin teşkilatına, sadrazam ve şeyhülislamdan başlayarak bütün devlet memurlarının görevleri, aidiyeti, protokoldeki (teşrifattaki) yeri ve onlar hakkında resmi yazışmalarda kullanılacak sözlere dair hükümleri düzenlemekte ayrıca bazı cezai kuralları da içine almaktadır. Kabul edildiği devre göre ol-

dukça mükemmel sayılabilecek bir idari kanun⁽⁹²⁾ olan kanûnnâmede dini hukuk hükümlerine aykırı herhangi bir kurala rastlanmaz.⁽⁹³⁾

Kanuni Sultan Süleyman devrinde tedvin olunan kanûnnâme ise Fatih'in kanûnnâmesi gibi idari alana özgü olmayıp, idari, hukuki, mali ve cezai alanları usul hukuku alanını kapsamakta ve böylece daha geniş bir hukuk sahasını kanunlaştırmaktadır. O devre göre ileri ve oldukça sistemli olan kanûnnâme de yeniden tanzim edilmiş olmayıp, mevcut nizamların derlenip toparlanmasından ve eksiklerin tamamlanmasından ibarettir.⁽⁹⁴⁾

Görüldüğü üzere, gerek Fatih gerekse Süleyman Kanûnnâmeleri, şer'î hukuk hükümlerini tamamlayan ve onun yanında yürürlükte olan temel kuralları düzenlemektedir. Kaldı ki, kanûnnâmelerde şer'î hukukun yanı başında olan ve onu tamamlayan örf kurallarına yer verilmekte ve bunların şer'î hukuka dayandığı kabul edilmektedir.⁽⁹⁵⁾ Kanûnnâmelerin başındaki, "...Kanûnnâme-i Sultanîdir ki şer'i şerife muvafakati mukarrer olup halen muteber olan kavanin ve mesailendirdir" ibaresi de bunu açıkça göstermektedir.⁽⁹⁶⁾ Her kanûnnâmenin başında yer alan "şer'î şerife mutabakatı tasdik kılıp..." ibaresi de, kanûnnâmelerin derlenip yazıldıktan sonra Şeyhülislamın ya da din adamlarından oluşan bir kurulun incelemesine sunulup, içindeki kuralların şer'î hukuka aykırı olmadığı konusunda onay alındığını göstermektedir.⁽⁹⁷⁾ Kanûnnâmelerin şer'î hukuka uygunluğu şeyhülislam tarafından kontrol edilmektedir.⁽⁹⁸⁾ Ancak bir kısım araştırmacılar bunu reddetmektedirler.⁽⁹⁹⁾ Osmanlı Devlet-

(89) İdari, mali, cezai çeşitli hukuk alanlarına ait olmak üzere, vaktiyle padişahların emir ve fermanları ile vaz'edilmiş kanun ve nizamları aynen veya özet olarak bir araya toplamak suretiyle tertip edilen mecmualara "kanûnnâme" veya "yasakname" denmiştir. Bkz.: Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 276.

(90) Velidedeoğlu, *Değişme Zorunluğu*, s. 7-8.

(91) Velidedeoğlu, *Değişme Zorunluğu*, s. 8.

(92) Velidedeoğlu, *Düalizm* s. 706-707; İnalcık, *Örfî-Sultanî Hukuk*, s. 112-123; Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. I, s. 314-317; Hıfzı Veldet, *Tanzimat*, s. 19-20.

(93) Velidedeoğlu, *Düalizm*, s. 707.

(94) Hıfzı Veldet, *Tanzimat*, s. 21-23; Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. IV, s. 293-296.

(95) Velidedeoğlu, *Düalizm*, s. 710.

(96) Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İslam Ülkelerinde Kanunlaşırma Hareketleri ve Bununın Hukuk Sistemleriyle İlişkileri. Fikret Arık'a Armağan*, Ankara 1973, s. 569; Velidedeoğlu, *Düalizm*, s. 710; Hıfzı Veldet, *Tanzimat*, s. 24.

(97) Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Hukukta Tarihcilik ve Medeni Kanunlarda Değişme Zorunluğu", *Ankara Barosu Staj Konferansı, 6 Sayılı Baro Dergisi Ekli*, s. 7.

(98) H. A. R. Gibb-Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, London Volume One Part II, 1957, s. 85; Uçok/Mumcu, *Bozkurt*, s. 186-187.

(99) Bu konu hakkında bkz.: Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 190-191.

özel hukuk kapsamında yer alan şahıs hukuku, aile hukuku, borçlar hukuku, ticaret hukuku ile miras ve eşya hukukunun büyük çoğunluğunda mahkemelerin hukuk kaynağı, fıkıh⁽¹¹⁰⁾ kitaplarında yer alan şer'î hükümlerdir.⁽¹¹¹⁾ Ceza hukuku alanında had ve kısas suç ve cezalarında fıkıh kitaplarındaki hükümler uygulanmış; bunların dışında kalan ve ta'zir⁽¹¹²⁾ olarak isimlendirilen suç ve cezalarda ise kanûnnâmelerde yer alan hükümler uygulama alanı bulmuştur.⁽¹¹³⁾

Şer'î ve örfî hukuk kesin çizgilerle birbirinden ayrı değildirler. Osmanlı hukukunun bütünlüğü içerisinde hemen her sahada şer'î ve örfî hukuk esaslarının yan yana bulunduğu görülür. Ancak yine her iki hukuk belirli alanlarda yoğunluk kazanmışlardır. Bunun sonucu olarak, şahıs, aile, miras, eşya, borçlar ve ticaret hukuku gibi İslam hukukunca ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiş özel hukuk alanlarında şer'î hukuk esasları hakim olmuştur.⁽¹¹⁴⁾ Zaman içerisinde ve ihtiyaç duyuldukça bu alanlarda da örfî düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin, nikahların mahkemelerce veya kadıların verdiği izinle din adamlarınca kıyılması aile hukuku alanında, icareteynli ve mukataah vakıfların tasarruf ve intikaliyle ilgili düzenlemeler vakıf hukuku alanında, miri arazinin devletin mülkiyetinde olan topraklar olmasından yararlanılarak mutasarrıfların mirasçılara intikalinin şer'î miras hukuku kurallarından farklı olarak düzenlenmesi miras hukuku alanında, miri arazinin tasarruf ve başkalarına devrine ait esasların belirlenmesinde görüldüğü gibi eşya ve toprak hukuku alanlarındaki örfî hukuk düzenlemeleridir.

Anayasa, idare, ceza, vergi hukuku gibi kamu hukuku alanlarında da şer'î ve örfî hukuk yan yana bulunmakta ancak bu alanlarda örfî hukukun payı özel hukuktaki payına oranla daha fazladır. Osmanlı devlet adamları devletin temel siyasi çatısını, merkez ve taşra yapısını oluştururken bir taraftan eski Türk devletlerinden tevarüs ettikleri geleceğin, diğer taraftan Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Memluktardan gelen İslami mirasın kendi zamanlarına ve şartlarına uygun bir sentezini ortaya koymayı başarmışlardır. Aynı şekilde ceza hukuku alanında bir taraftan şer'î had ve kısas cezalarını uygularken, diğer taraftan devlet başkanlarına tanınan ta'zir yetkisi çerçevesinde örfî bir ceza hukuku ortaya koymaya da muvaffak olmuşlardır. Aynı durum vergi hukuku alanında da geçerlidir. Sayıları

sınırlı şer'î vergiler alınmaya devam ederken yeni mali kaynaklara duyulan ihtiyaç sebebiyle bir çok örfî vergi de konmuş ve tahsil edilmiştir.⁽¹¹⁵⁾

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı Hukuku şer'î hukuk ve örfî hukuk olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Şer'î hukuk, kaynağı Kur'an, Sünnet, icma ve kıyasa olan ve fıkıh kitaplarında yazılı halde bulunan normlar manzumesidir. Örfî hukuk ise, padişahın iradesine dayanarak ferman ve kanûnnâmelerle ortaya çıkan hukuktur. Osmanlı Devleti'nde şer'î hukukun izin verdiği oranda ve şer'î hukuka aykırı olmamak üzere örfî hukuk mevzuatına müsaade edilmiştir ki, bu da, örfî hukukun şer'î hukukun kapsamı dahilinde olduğunu, yani onun hemen yanı başında ve onunla beraber olduğunu göstermektedir. Şu halde, uygulamadaki aksaklıklar ve suistimaller bir tarafa bırakılırsa, örfî hukuka şer'î hukukun dışında ve ona karşı bir hukuk nazariyle bakılmamalıdır.

Başka bir deyişle, örfî hukuk konusundaki görüşler iki grupta toplanabilir. Buna göre, örfî hukuk ya "şer'î hukukun dışında bir hukuktur" ya da "şer'î hukukun devlet başkanına tanıdığı sınırlı (içerik boş) yasama yetkisinin kullanılmasından ibaretir".⁽¹¹⁶⁾ İlk görüş sahiplerine göre, Osmanlı padi-

(110) İslam hukuku ilminin adı olan fıkıh, hem ilahi hem de beşeri maslahatların ilmidir. Başka bir deyişle, dini, siyasi ve medeni hayatın bütün hususlarını en geniş oranda kapsar; hem ibadetlerde (ibadet) hem aile, miras, eşya ve akıter gibi sosyal hayat ilişkileri gereği olan bütün muamelelerde (muamelat) yapılacak veya sakınılacak yönlere dair hükümleri ihtiva eder hem de ceza hükümleri, yargılama usullerine ve devletin idaresi ve teşkilatı ile harp hukukuna ilişkin hükümleri içerir (Goldziher, s. 601).

(111) Bu konuda geniş ve ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmed Akgündüz/Türk Dünyası Araştırma Heyeti, *Şer'îye Sicilleri*, c. I-II, İstanbul 1989; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tabirleri*, 1. Kitap, İstanbul 1990.

(112) Sozlukte tedib anlamına gelen ta'zir, hukuken, dinin yasakladığı fakat belirli bir ceza ongormediği fiillere verilen cezadır. Şu durumda ta'zir suçları, kanun koyucu tarafından cezaları belirlenmemiş, dinen ve hukuken yapılması yasak şeylerdir. Örneği, fuz yemek, soyma ve hakaret, ölçü ve tartıda hile yapmak gibi. Ta'zir suçunun cezasını devlet başkanı belirler. Had ve kısas ve diyet ile cezalandırılmayan suçlara "Ta'zir" adı verilir (Abdulkerim Zeydan, *İslam Hukuku na Giriş*, trc. Ali Şafak, 2. B., İstanbul 1985, s. 601; Coşkun Uçok, *Osmanlı Kanunnâmelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler III (AÇHD)*, c. IV, S. 1-4, Ankara 1947, s. 48).

(113) Bu konuda geniş ve ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmed Akgündüz/Türk Dünyası Araştırma Heyeti, *Şer'îye Sicilleri*, c. I-III, İstanbul 1989; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tabirleri*, 1. Kitap, İstanbul 1990.

(114) Bakan, *Teşrin Nijat ve Salâhıyeler*, s. 718.

(115) Bakan, *Teşrin Nijat ve Salâhıyeler*, s. 718-719.

(116) Bu konuda geniş ve ayrıntılı bilgi için bkz.: Hasan Tahsin Feridoglu, *Hukuk Tarihimizde Temel Haklar*, Konya 1994, s. 103-108.

şahları, şer'î hukuktan tamamen ayrı, bağımsız bir milli hukuk meydana getirmişlerdir ki, bu da örfî hukuktur.⁽¹¹⁷⁾ Bunlara göre, padişahın, devletin başına geçmesinden itibaren, istemediği takdirde, önceki yasaları kaldırabilmesi, yasama yetkisinin padişah için kişisel bir hak olarak görülmesine neden olmuştur ki bu da şer'î hukuka aykırıdır.⁽¹¹⁸⁾ Diğer görüşe göre ise, padişahların çıkardığı kanunlarının meşruiyet ve muteberliği, devrin egemenlik anlayışı ile şer'î hukukun yöneticilere verdiği yetkiden doğmaktadır.⁽¹¹⁹⁾ Bu açıdan kanunnâmeler, ne laik, ne de şeriate aykırıdır. Kaldı ki, padişahlar, aralarında ulemadan kişilerin de bulunduğu divan üyeleriyle istişare etmişler; zaman zaman da fetva yoluna başvurmuşlardır. Sonuçta bu boşluk doldurmalar şer'î hukuka uygundur.⁽¹²⁰⁾ Şer'î hukukun temas etmediği alanlarda onlara aykırı olmayan, hatta onların ışığı altında hazırlanmış bulunan kurallara ve buna bağlı uygulamaya "şeriate karşı ve laik" demek mümkün değildir. Çünkü bu kanunlar, J. Schacht'ın da dediği gibi, "hükümlerine karşı gelmemek ve mer'iyyete halel vermemek şartıyla dini hukukun noksanlarını⁽¹²¹⁾ doldurmaya çalışan formal kanunlar"dır.⁽¹²²⁾

Kaynaklar

- Akarlı Engin, *Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Hukuk Anlayışı. Çağdaş Kültürün Oluşumu*, İstanbul 1986.
- Akgündüz Ahmed /Türk Dünyası Araştırma Heyeti, *Şer'iye Sicilleri*, c. I-II, İstanbul 1989.
- Akgündüz Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*, c. I-VIII, İstanbul 1990 (Akgündüz, Kanunnâmeler).
- Ali Haydar, *Dürrü'l-Hükkam Şerbu Mecelleti'l-Abkam*, c. I-IV, İstanbul 1330.
- Anhegger Robert/İncalcık Halil, *Kanunnâme-i Sultanî Ber Müceb-i Örf-i Osmanî*, Ankara 1956.
- Aşıkpaşazade Tarîhi*, Ali Bey Neşri, İstanbul 1332.
- Aydın M. Akif, "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarîhi*, ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994.
- Aydın M. Akif, *Türk Hukuk Tarîhi*, Genişletilmiş 3. B., İstanbul 1999 (Aydın, Hukuk Tarîhi).
- Barkan Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi", *İÜİEM*, c. XI, S. 3-4, İstanbul 1945 (Barkan, Şer'îliği Meselesi)

Barkan Ömer Lütfi, *Kanûn-nâme*, İA., c. VI, İstanbul 1993 (Barkan, Kanûn-nâme).

Barkan Ömer Lütfi, *Türkiyede Sultanların Teşriî Sıfat ve Salâhiyetleri ve Kanunnâmeler*, İÜHF yayını, İstanbul 1947 (Barkan, Teşriî sıfat ve Salâhiyetler).

Barkan Ömer Lütfi, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, Kanunlar*, İstanbul 1943, (Kanunlar).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Esas Evrakı* 14-1540.

Bayındır Abdülaziz, *İslâm Mubakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul 1986.

Cin Halil/Akgündüz Ahmet, *Türk-İslam Hukuk Tarîhi*, c. I-II, İstanbul 1990.

Cin Halil, *Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Arazilerinin Miras Yoluyla İhtikali*, Ankara 1979.

Çağatay Neşet, İslam Hukukunun Ana Hatları ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları, *Belleten*, c. 51, s. 200, Ankara 1987.

Düstur, I. Tertip, c. I.

Fendoğlu Hasan Tahsin, *Hukuk Tarîhimizde Temel Haklar*, Konya 1994.

Gibb H. A. R.-Bowen Harold, *Islamic Society and the West*, London, Volume One Part II, 1957.

Goldziher I, "Fıkıh," *İA*, c. IV, İstanbul 1993.

Heyd Uriel, "Eski Osmanlı Hukukunda Kanun ve Şeriat", trc.: Selahattin Eroğlu, *AÜİFD*, c. XXVI, s. 636 (Heyd, "Kanun ve Şeriat").

Heyd Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973 (Heyd, Criminal Law).

Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat," *Tanzimat I*, İstanbul 1940 (Tanzimat).

Huart Cl., "Kanun," *İA*, c. VI, İstanbul 1993.

İncalcık Halil, "Mahkeme", *İA*, c. VII, İstanbul 1993 (İncalcık, Mahkeme).

(117) Barkan, *Kanunlar*, s. XIII-XIV, XX

(118) Schacht'a göre, Osmanlı devletinde, özellikle kamu hukukunda şeriate uyulmamıştır. Örfî hukuk, İslam hukukundan ayrı bir hukuktur. Osmanlı padişahları, kanunnâmelerin İslam hukukuna uydugunu belirtmişlerdir ama Fatih ve Süleyman, alternatif ceza hükümleri getirmişlerdir Joseph Schacht, *İslam Hukukunun Giriş*, çev.: Mehmet Dağ/Abdulkadir Şener, Ankara 1977, s. 64, 69; Joseph Schacht, *Şer'at*, *İA*, c. XI, İstanbul 1993, s. 432-433; Joseph Schacht, *Mahkeme*, *İA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 148.

(119) Karaman, s. 276.

(120) Fendoğlu, s. 106; Karaman, s. 276-277

(121) Burada "noksanlarını" ifadesi yerine "boşluklarını" demek daha doğrudur; çünkü din bunları aimme menfaati namına kâsten açık bırakmış, ihtiyaca göre müslümanlar tarafından doldurulmasını istemiştir. Bkz.: Karaman, s. 277, dn. 11

(122) Schacht, *Mahkeme*, s. 148

- Inalcik Halil, *Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfî-Sultânî Hukuk ve Fatih'in Kanunları, Siyasi İlimler ve Hukuk*, c. XIII, no. 2, 1958 (Inalcik, Örfî-Sultânî Hukuk)
- Karakoç Serkez, *Kanun-ı Cedid, Külliyyât-ı Karâim*, Dosya I, Belge no- 6092
- Karaman Hayreddin, *İslam Hukuk Taribi*, İstanbul 1989
- Koprulu Fuad, "Ortaçağ Türk Hukuki Müesseseleri, İslam Âmmie Hukukundan Aynı Bir Türk Âmmie Hukuku Yok mudur?" *İkinci Türk Tarib Kongresi Zabıtları*, İstanbul 1943.
- Koprulu M. Fuad, "Fıkıh," *IA*, c. IV, İstanbul 1993 (Koprulu, Fıkıh)
- Mecelle-i Abkâm-ı Adliyye*, İstanbul 1305
- Nebhan Muhammed Faruk en-, *İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, trc.: Servet Armağan, İstanbul 1980.
- Ortaylı İlber, *Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine*, Ü. Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan, c. I, İstanbul 1982.
- Özbilgen Erol, *Osmanlı Hukuku'nun Yapısı*, İstanbul 1985.
- Schacht Joseph, *İslam Hukukuna Giriş*, çev.: Mehmet Dağ/Abdülkadir Şener, Ankara 1977.
- Schacht Joseph, "Mahkeme," *IA*, c. VII, İstanbul 1993, (Schacht, Mahkeme)
- Schacht Joseph, "Şer'at," *IA*, c. XI, İstanbul 1993
- Sertoğlu Midhat, *Osmanlı Tarib Lügati*, 2 B., İstanbul 1986.
- "Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi," *Millî Tettebular Mecmuası*, c. I.
- Türsun Bey, *Tarib-i Ebu'l-Feth*, haz.: Mertol Tulum, İstanbul 1977
- Übeyni M.A., *Türkiye 1850*, c. I, Tercüman 1001
- Temel Eser, "VI. Meclis, Adli Yönetim Hakkında"
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984.
- Uçok Coşkun/Mumcu Ahmet/Bozkurt Gülnihal, *Türk Hukuk Taribi*, 8. B., Ankara 1996
- Uçok Coşkun, İslam Hukukunun Temel Kurallarından "İçtihatla İçtihat Nakz Edilmez", *İmran Öktem'e Armağan*, Ankara 1970, (Uçok, İçtihat).
- Uçok Coşkun, Osmanlı kanunnâmelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler III, *AÜHF*, c. IV, S. 1-4, Ankara 1947
- Velidedeoğlu H. V., *Türk Hukuk Hayatındaki Dönelizm ve Şer'î Hukuktan Laik Hukuka Geçiş*, Yargıtayın 100. Yıldönümü Armağanı, İstanbul 1968, (Velidedeoğlu, Dönelizm)
- Velidedeoğlu Hıfzı Veldet, "Hukukta Tarihçilik ve Medeni Kanunlarda Değişme Zorunluğu", *Ankara Barosu Staj Konferansı*, 6 Sayılı Baro Dergisi Eki (Velidedeoğlu, Değişme Zorunluğu)
- Velidedeoğlu Hıfzı Veldet, *İslam Ülkelerinde Kanunlaştırma Hareketleri ve Bunların Batı Hukuk Sistemleriyle İlişkileri*, *Fikret Arık'a Armağanı*, Ankara 1973, (Velidedeoğlu, Kanunlaştırma Hareketleri).
- Zeydan Abdülkerim, *İslam Hukuku'na Giriş*, trc.: Ali Şafak, 2 B., İstanbul 1985